

МАСИ ТА МАСОВА СВІДОМІСТЬ. ЛЮДИНА В МАСІ

Т. Е. Чукавіна

викладач кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

У статті проаналізовано різні концепції натовпу. Розглянуто один із загальних механізмів, що впливають на виникнення та розвиток стихійних форм поведінки, так звана «циркулярна реакція», – механізм емоційної стимуляції, що здійснюється на несвідомому, психофізичному рівні. Висвітлено суттєві розбіжності між різними видами натовпу. Увага акцентується на тому, що в процесі поступової трансформації емоцій у натовпі в залежності від рівня, якого досягла емоційна напруженість натовпу та ступеня єдності індивідів, змінюється і його вид. Наголошується, що особливості поведінки маси, її сила залежать від психологічних якостей та індивідуальності лідерів.

Ключові слова: масова свідомість, циркулярна реакція, концепція натовпу.

Одним з аспектів соціальної психології, який привертає до себе багато уваги, стала проблема вивчення проявів психічної діяльності в умовах груп та колективів. Одночасний прояв однієї зі сторін свідомості великої кількості людей називають масовими психічними явищами. Масові психічні явища, проходячи крізь найближче соціальне середовище людини – колектив, групу, починають активно впливати на особистість, її спілкування та стосунки.

Знання психології мас використовують у багатьох аспектах нашого життя – політика, виробництво, війни, телебачення, преса, радіо, реклама тощо. Завдяки науковим розробкам у галузі масових соціально-психологічних явищ вдосконалюються механізми впливу на різноманітні спільноти людей, розкриваються закономірності розповсюдження загальноновизнаних ідеалів, суджень, модних тенденцій, упереджень, чуток, вивчаються проблеми класів, націй, психологія релігії та багато іншого.

Не можливо добре орієнтуватися у цих галузях без елементарних уявлень стосовно специфіки та особливостей масових соціально-психологічних явищ. Один із аспектів цього питання – маси та масова свідомість, людина в масі.

Один із загальних механізмів, що впливає на виникнення та розвиток стихійних форм поведінки, – це так звана «циркулярна реакція», механізм емоційної стимуляції, що здійснюється на несвідомому, психофізичному рівні.

Усталеним є підхід, що описує В. Л. Зликов. У ньому виділяються наступні етапи трансформації великого скупчення людей в емоційну спільність, особливу «масу».

I етап. Циркуляція. З'являється загальна зацікавленість певним предметом, знижується критичність, у більшості людей формуються однакові емоції, що передаються від одного учасника групи до іншого та рухаються, ніби по колу. Певний час емоція може циркулювати, якщо процес переривається, то вона поступово зникає.

II етап. Кружіння. Своєрідне «емоційне кружіння» певного психофізичного стану. У стихійно створеній спільноті емоція рухається серед людей ніби по колу, безперервно підтримуючи та посилюючи саму себе. Почуття загострюються, зростає збудження. Поведінка та емоційний стан індивідів визначається вже не раціональною інтерпретацією обставин, а поведінкою та емоціями оточуючих. Підтримка та розвиток емоцій залежать від появи нових індивідів, які мимоволі заражаються цим станом. Посилення емоційного кружіння призводить до різкого зниження критичності та підвищення навіюваності у членів групи. Навіюваність зростає по відношенню до впливів, що йдуть зсередини спільноти, при цьому індивіди втрачають здатність сприймати раціональні повідомлення, що отримуються ззовні. Спільнота стає «зачиненою» та самодостатньою в емоційному плані. Група людей може повністю переродитися в однорідну аморфну масу, яка несвідомо, однаковим чином реагує на деякі стимули. На цьому етапі індивідам властива готовність до спільних дій.

III етап. Створення образу. З'являється новий об'єкт загальної уваги, на якому фокусуються емоційні імпульси, почуття та уява людей. Якщо спочатку об'єктом зацікавленості групи була хвилююча подія, то на даному етапі новим об'єктом стає образ,

створений у процесі «емоційного кружіння» та частково мовного спілкування членів спільноти. Цей образ приймається усіма учасниками, дає їм загальну орієнтацію та виступає у ролі чинника, що згуртовує спільноту в єдине ціле. У процесі «емоційного кружіння» та «циркулярної реакції» зростає емоційна напруга. Люди відкриті для некрітичного емпатійного сприймання внутрішньої інформації та не реагують на інформацію, що поступає зовні. Відбувається різкий розподіл на тих, хто з нами – «ми», та тих, хто проти нас – «вони». Професор Б. Поршнев наголосував: «Натовпом робить те, що він проти когось». Виникає потреба у негайних спільних діях.

IV етап. Активізація. Завершальний етап формування суб'єкта стихійної поведінки, маси – це активізація членів спільноти. Процес здійснюється шляхом додаткового емоційного стимулювання та завдяки навіюванню з боку лідера. Лідер безпосередньо спонукає членів спільноти до конкретних, потрібних йому дій. Цей вплив повинен відповідати загальному образу, що сформувався у натовпу раніше. Стан напруження та збудження, в якому знаходиться маса, трансформується у негайні дії. При умові відсутності лідера спільнота стихійно знаходить об'єкт для безпосередніх дій.

Деякі вчені дотримуються точки зору, що описані етапи становлення натовпу є неодмінними та характеризуються швидкоплинними. Описані механізми діють на основі як позитивних, так і негативних емоцій.

Колективне переживання – це особливий психічний стан, що охоплює значну кількість людей, емоції та настрої, яких тотожні між собою. Колективні переживання об'єднують людей, відповідно, вони лежать в основі масових суспільних рухів та відповідають за виникнення маси.

Головні ознаки маси – це тимчасовість існування та стихійний характер поведінки індивідів, що складають її. Виділяють три основні різновиди маси: зібрана публіка (глядачі в театрі, учасники політичних мітингів), незібрана публіка (маса прихильників одного з сучасних кумирів) та натовп.

Натовп – це тимчасове об'єднання великої кількості людей, які мають безпосередній контакт між собою та майже ідентично реагують на певні стимули.

Поведінка індивіда у масі змінюється, вона суттєво відрізняється від тієї, що властива йому зазвичай. У натовпі в людини підвищується емоційне сприйняття усього, що вона бачить або чує, зростає схильність до навіюваності, заражуваності, ірраціональності,

різко зменшується здатність до критичної переробки інформації. Інтелекту, послідовності, логічній аргументації немає місця у психології мас. На відміну від окремого індивіда, який керується, перш за все, власними інтересами, маса нейтральна. Масі може бути властиве прагнення до руйнування, так само, як і дії в ім'я певних ідеалів.

Один із українських дослідників цієї проблеми, М. М. Слюсаревський, зазначає: «натовп справляє враження не лише сили, а і захисту його членів, з'являється відчуття сили та безкарності». Ставши часткою натовпу, людина перестає усвідомлювати себе як особистість, в ній починає переважати несвідоме, а також бажання негайно здійснити навіяні ідеї.

В основі виникнення певної маси лежать ситуаційні, та, головне, внутрішні чинники. До ситуаційних відносять самозахист та прагнення до вигоди. Внутрішні чинники – це індивідуальна потреба у ідентифікації себе з великою кількістю людей заради регуляції власних емоційних станів.

На протязі історії розвитку людства окремим індивідам було властиве прагнення до розвитку індивідуальної свідомості та самовизначення, потреба сформуватися, як особистість. При цьому людині властива і протилежна, регресивна потреба – потреба розчинитися у масі. Цю відмову людини від індивідуальної свободи та пов'язаною з нею індивідуальною відповідальністю Е. Фромм назвав «втечею від свободи». Ця потреба актуалізується у ситуаціях, з якими індивід не може впоратися, відповідно для нього стає необхідною особлива ідентифікація: не лише психологічне ототожнювання себе з іншими людьми, а й фізична єдність з ними, ідентифікація з великою кількістю людей.

Сучасний вчений І. Ачильдієв, послідовник теорії етногенезу Л. Гумільова, висунув цікаву, хоча і досить дискусійну, концепцію натовпу. Вона ґрунтується на понятті «пранатовп» і намагається пояснити виникнення психологічних механізмів формування натовпу. Згідно цієї теорії у первісні часи змогли вижити лише ті люди, котрі об'єднувалися із собі подібними у достатньо великі групи з певним ступенем єдності. Виникненню та збереженню таких груп сприяв пранатовп – своєрідна зброя тотального знищення, люди, що були затиснуті в ньому, неслися по первісній саванні із грізним лементом і знищували все на своєму шляху. Пранатовп бив ручними кам'яними рубилами зверху та знизу, мов би змикалися та розмикалися величезні щелепи. Зустріч із ним означала неодмінну загибель для будь-якої живої істоти. У цей час випадкова смерть

певної кількості учасників пранатовпу не мала значення та не змінювала поведінки або настрою інших.

Пранатовп був засобом виживання прадавньої людини. Тому сучасна цивілізована людина, що опинилася у натовпі, може мимоволі включити свою первісну генетичну пам'ять, що існує в ній на рівні підсвідомості, та відмовитися від власного «Я», заради уданого самозбереження.

Підтвердження існування пранатовпу в історії розвитку людства можна знайти у стародавніх міфах про багаторуких та багатоголових гекатонхейрів, народжених богами стародавніх греків Ураном та Геєю, або про величезні та могутні сторуки та п'ятдесятиголові істоти – Котт, Бріарей, Гієс. Опис цих нібито фантастичних істот дуже нагадує реальний людський натовп.

Концепція натовпу І. Ачильдієва викриває ще один важливий чинник, що впливає на механізм формування натовпу, спонукає окрему людину приєднатися до натовпу і відмовитися від власної особистості.

З. Фрейд природу ірраціональної поведінки людини у натовпі пов'язував із концепцією «захисних механізмів» психіки, завдяки яким, людина намагається виправдати свої неадекватні дії. Механізм «раціоналізації» дає змогу виправдати власні безглузді або жорстокі вчинки. Механізми «переносу» та «проекції» у напівсвідомій або несвідомій формі своєї дії пояснюють виявлення агресивності щодо людей, які не мають ніякого стосунку до ситуації, що викликала загальне обурення, або їх провина мінімальна.

Головна ідея фрейдизму – в агресивних діях натовпу втілюються людські поривання, які людина витісняє у свою підсвідомість. Політичні або будь-які інші заклики при цьому можуть бути лише засобом маскування справжніх мотивів поведінки.

Одна з властивостей маси – підвищення афективності у кожного окремого її члена. Спочатку індивіди зі схожими емоційними потребами завдяки своїм переживанням утворюють масу, потім маса починає активно впливати на них, схильність індивідів до афективності значно збільшується.

До чинників, пов'язаних з впливом мас на індивіда, потрібно віднести і ретроградну амнезію – часткову втрату пам'яті на минулі події, що супроводжується знесиленням після серйозного емоційного стресу. Ці показники відповідають стану «фізіологічного афекту».

Ще одним чинником масової поведінки, який згадується у багатьох описах дій натовпу,

є однаковий вираз обличчя у людей. Це пояснюється тим, що сильне переживання певного емоційно-афективного стану впливає на мускулатуру обличчя та веде до напруження одних тих самих м'язів у багатьох людей. Обличчя стають схожими, з'являється узагальнене обличчя маси.

Виділяють чотири основні види натовпу: випадковий, експресивний, конвенційний та діючий.

Випадковий або оказіональний натовп можна спостерігати на місці дорожньо-транспортної аварії. Утворення натовпу пов'язано з процесом «емоційного кружіння» – натовп по колу відтворює одну й ту саму розповідь, додаючи до неї свої емоції та свій погляд на ситуацію.

Експресивний натовп – це сукупність людей, що відкрито виражає свої емоції. Одним з варіантів експресивного натовпу є екстатичний натовп, він може виникати під час релігійних обрядів, шалених карнавалів чи концертів музикальних кумирів, коли індивіди молитвами, ритуалами або іншими спільними діями, що носять ритмічний характер, доводять себе до стану шаленства.

Конвенційний натовп складається з людей, що поєднані спільними інтересами, зібралися з певного приводу та дотримуються ряду правил (конвенції). Але лише до певного моменту конвенційний натовп діє відповідно правилам.

Діючий натовп вважається найбільш значимим у соціально-політичному аспекті. Діючий натовп поділяють на чотири підвиди: агресивний, панічний, здирницький та бунтівний.

Агресивним натовпом рухає ненависть та гнів. Це маса людей, яким притаманна жага вбивств та руйнувань.

Панічний натовп поєднує людей, що намагаються уникнути небезпеки, реальної або вигаданої.

Здирницький натовп. Люди, що входять у його склад, прагнуть до надбання певних матеріальних цінностей. Їхня головна особливість – емоційна єдність, але при цьому неминучий конфлікт: цінностей, за які бореться натовп, не вистачить на всіх.

Бунтівний (у разі перемоги революційний) натовп – обов'язковий атрибут усіх революційних потрясінь, йому властива агресивна поведінка. Найчастіше він характеризується класовою однорідністю та єдністю переконань. Запропонована типологія натовпу представлена на рис. 1.

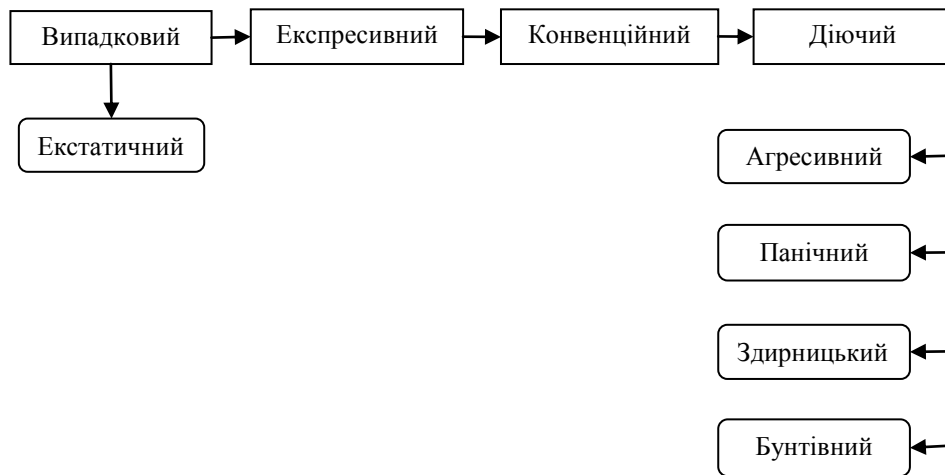

Рис. 1. Типологія натовпу

Між різними видами натовпу існують суттєві розбіжності, при цьому натовп швидко трансформується з одного виду в інші. У процесі поступової трансформації емоцій у натовпі в залежності від рівня, якого досягла емоційна напруженість натовпу та ступеня єдності індивідів, змінюється і його вид. Трансформації можуть бути спонтанними або спровокованими. Більшість прийомів маніпуляції натовпом спирається на його здатність трансформуватися.

Особливості поведінки маси, її сила залежать від психологічних якостей та індивідуальності лідерів. Лідерство – це один з проявів влади, здатність індивіда впливати на людей, спрямовувати їх зусилля на досягнення певних цілей. Коли мова йде про масові соціально-психологічні явища для позначення людини, що має владу над натовпом, частіше використовують термін “вождь”, аніж “лідер”.

Натовп має схильність до крайнощів, збуджують його лише сильні подразники. Почуття маси завжди дуже прості та надмірні. Натовп реагує в першу чергу не на логіку подій, а на їх емоційний образ. Відповідно тому, хто бажає вплинути на масу, не потрібна перевірка логічності та послідовності своєї аргументації, йому необхідно перебільшувати та постійно повторювати теж саме. Головним для взаємодії з натовпом є не промова лідера, а ритмічні стимули (жести та вигуки), що її супроводжують. Від вожака натовп вимагає сили, навіть насилля, доброта сприймається як різновид слабкості. Вождь повинен мати сильну волю та бути фанатично відданим ідеї, яку намагається донести до інших, саме це дає йому можливість впливати на масу.

На думку З. Фрейда, на лідера натовпу спрямовані підсвідомі почуття людей, він виступає у ролі «батька» і тим самим забезпечує єдність натовпу. Натовп ідентифікується з лідером і потрапляє у

цілковиту залежність від нього. До жажливих наслідків може привести надання влади людині, що наділена привабливістю у поєднанні з твердими переконаннями та вузькістю розуму. Така людина легко може перетворити натовп із аморфної маси у руйнівну матеріальну силу.

З цього приводу варто згадати думку В. Винниченко: «У період невпевненості ситуації раз у раз у всіх націй з'являються так звані національні герої, яких обставинами виносить на гребінь хвилі. Вони легкі, наче корок, і через те можуть триматися навіть на піні. Вони надзвичайно самолюбиві і через те, опинившись на гребні, легко вірять у те, що вони вище за всіх. Славолюбність їхня примушує їх за всяку ціну і всякими способами триматися на найвищій точці. Для того вони голосно про себе кричать, метушаться, стають у пози перед масами знизу».

У залежності від психологічних якостей лідерів їх поділяють на декілька типів:

- Апостоли певних вірувань: релігійних, соціальних або суто політичних. Такі лідери – прообраз натовпу, їм властиві його основні якості: елементарна логіка, примітивний розум, цілковите несприйняття всіляких пояснень та законів, потреба у руйнуванні.

- Фанатики однієї ідеї – це люди, які можуть бути достатньо розумними у звичайних для них умовах, проте вони втрачають здатність мислити та аналізувати, в них прокидається особлива несамовитість і навіть манія, коли справа зачіпає певні значимі для них питання. Фанатики однієї ідеї найчастіше стають вірними та відданими помічниками апостолів.

- Природжені вороги суспільства, люди не здатні пристосуватися у оточуючому соціумі. Достатньо мстиві та меркантильні невдахи, особистості з комплексом неповноцінності. Найчастіше це пов'язано з фізичними або розумовими проблемами.

• Тирани або диктатори, вони приходять до влади, використовуючи результати роботи своїх попередників, вміють примусити натовп любити їх та боятися водночас.

Безсумнівним політико-психологічним фактом є те, що вплив на маси мають лідери особого типу – незвичайні, по багатьом категоріям аномальні індивіди.

Натовпам характерні певні структурні особливості, на початку утворення та у стані відносного спокою вони мають тенденцію набувати колоподібної форми. Натовпи здаються монолітними, хоча складаються з груп, що об'єднані певними зв'язками. При цьому характерно існування двох протилежних напрямків руху людей: від периферії до центру та навпаки. Безперервний рух у натовпі допомагає швидкому розповсюдженню інформації та розподілу людей за ступенем їхньої активності. Індивіди, які готові прийняти участь у діях маси, концентруються ближче до центру, більш пасивні – на периферії. У випадку виникнення серед учасників натовпу почуття страху або невпевненості люди починають концентруватися у центрі натовпу. Кордони натовпу мають рухливий характер, відповідно місце положення окремих індивідів постійно змінюється. Таким чином, випадковий спостерігач раптово може опинитися у центрі натовпу.

Потреби (ситуаційні та внутрішні), що привели індивідів у масу, раніше чи пізніше реалізуються, натовп стає менш енергійним – це призводить до поступового розпаду маси. Почуття єдності між окремими людьми, яке

здавалося незмінним, зникає, кожен згадує про власні справи та проблеми.

З натовпу індивід виходить емоційно втомленим, не в змозі напевно пригадати, що з ним сталося та скільки минуло часу. Ці відчуття аналогічні у людей, що вийшли з будь-якої маси і не залежать від того, якими саме емоціями був охоплений натовп: позитивними чи негативними. Після виходу з маси індивіду потрібен час аби повернутися до реальності, почати адекватно сприймати оточуючу його дійсність.

Розпадається натовп поступово, з початку поділяється на декілька окремих, все ще великих фрагментів, потім трансформується у незначні за кількістю членів групи, котрі згодом остаточно розпадутся на окремих індивідів. Взагалі, майже завжди маса є утворенням тимчасовим.

Масова та індивідуальна свідомість існують поряд багато тисяч років, доповнюючи одна одну. Цим процесам розвитку психіки людства властива періодичність. Домінування масової свідомості змінюється розквітом індивідуальної, а потім знов, у свою чергу, з'являється "масова людина".

Від масової свідомості не потрібно відмовлятися чи боятися її, важливо знайти можливості взаємодії та впливу. Масова поведінка не лише революції і війни, це також масові свята, карнавали, дискотеки. Масова свідомість допомагає людині звільнитися від негативних емоцій, з якими важко, а часом і неможливо впоратися самотійно. Ці чинники підтверджують функціональну значимість психології мас та масової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ануфриева Н. М.* Социальная психология: курс лекций / Н. М. Ануфриева, Т. Н. Зелинская, Н. Е. Зелинский. – К.: МАУП, 2000. – 159 с.
2. *Введение в практическую социальную психологию* / Под ред. Жукова Ю. М., Петровской Л. А., Соловьевой О. В. – М.: Смысл, 1996. – 225 с.
3. *Драч В., Зливков В.* Народ или толпа / В. Драч, В. Зливков // Вечерний Киев. – 09.11.1990.
4. *Зливков В. Л.* Натовп / В. Л. Зливков // Вітчизна. – 1992. – № 9.
5. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2000. – 342 с.
6. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 284 с.
7. *Леонтьев А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 291 с.
8. *Ольшанский Д. В.* Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.